

Tarihin Tarihsizleştirilmesine Örnek Olarak Kapitülasyonlar

The Capitulations as an Example of Dehistoricizing the History

Gülay TULASOĞLU*

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısındaki şartlar ve tedavüldeki kavramlar dolayısıyla kapitülasyonlar yabancı tüccar, konsolos ve müsteminlerin sahip oldukları ayrıcalık ve imtiyazlarla aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak 19. yüzyılın ötesinde daha geniş bir dönemi ele alan modern araştırmalarda kapitülasyonlar için „imtiyazat“ kavramının kullanımına devam edilmiş olması dikkat çekicidir. Bu tür çalışmalarda imtiyazat kavramı, 19. yüzyılda şekillenmiş olan anlam ve kavrayışı eleştirel bir süzgeçten geçirmeden evvelki asırlar için de kullanılmıştır. Bu bağlamda İmparatorluğun son yüzyılında imzalanan antlaşmalar gereğince verilen kapitülasyonların Avrupalı devletlerin vatandaşlarını Osmanlı tebaasından daha ayrıcalıklı hale getirmiş olduğu bir gerçektir. Fakat modern araştırmalarda sık sık gözlemlenen bu ikili kullanım okuru, kapitülasyonların en başından beri Osmanlı topraklarındaki yabancıları, imtiyazlı hale getirmek için tasarlandıkları fikrine sevk etmekte ve dolayısıyla kapitülasyonların hukukî kökenlerinin, emân kavramında tecessüm ettiği gerçeğini görmezden gelmektedir. Oysa daima *fıkıh* ve İslâmî teamüllere uygunluklarına dikkat etme arzusunda olan Osmanlılarda kapitülasyonlar ne zaman verilse *şeyh ül-islâm*'a danışılırdı.

Ancak İslâm fihna ve şeriata uygun hale getirildikten sonra verilen kapitülasyonların zaman içerisinde sultanın tebaasının Hıristiyan devletlerin koruması altına girmesi suretiyle Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan adam devşirdiği bir sisteme zemin hazırlayan hukukî bir çerçeveye dönüşümü bir süreç olarak ele alınması gereken önemli problemlerden birisidir.

Kapitülasyonların İslâmî kökenini Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında değişen güç dengeleri bağlamını da göz önünde bulundurarak değerlendirmeyi amaçlayan bu makale kapitülasyonların gelişiminin özetini tarihi gelişim içine yerleştirerek yapmaya çalışmaktadır. Kapitülasyonların değişen yorum ve uygulama pratikleri ile İslâm hukukundaki kökenlerinin altının çizilmesi ve böylece kapitülasyonların kavramsal çerçevede tarihi bir zemine oturtularak mevcut kalıplaşmış perspektifin yanlışlarından kurtarılması çalışmanın bir diğer amacıdır.

Anahtar sözcükler: Kapitülasyonlar, imtiyazât, ahitnâme, Osmanlı hukuk sistemi.

Abstract

Based on the conditions and concepts in the second half of the nineteenth-century, the capitulations were equated with privileges of the foreign merchants, consuls and their communities at that time. Since the term “imtiyazat” is used in studies of Ottoman history from the beginning, the nineteenth-century understanding of this term is applied almost uncritically to earlier centuries.

The fact that the capitulations of the nineteenth century privileged those Europeans to whom they applied over Ottoman subjects has led to the assumption that, from the start, the capitulations had been designed to privilege foreigners. However, such a view ignores the legal origins of these documents which derived from the principle of *amân* (assurances of protection granted to foreign visitors). Always endeavouring to conform to the prescriptions

* Dr. Öğretim Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulaytulas@hacettepe.edu.tr

of *fikh* (Islamic jurisprudence), the Ottomans consulted the *şeyh ül-islâm* (the highest religious authority in the Empire) whenever new capitulations were proposed. The crucial question, however, is how the capitulations, after having been made to conform to the prescriptions of *fikh* and *şeriat* (Islamic law), turned in time into a juridical framework which allowed European states to turn subjects of the Ottoman Empire into their protégés.

Giving a résumé of the development of the capitulations on the one hand and, on the other, focusing on their Islamic roots and changing implementations in the context of the shifts in the power asymmetries between European countries and the Ottoman Empire, this article suggests to historicize the capitulations and free their study from the customary rigid approach.

Keywords: Capitulations, ahdname, imtiyazat, Ottoman legal system.

Giriş

Kapitülasyonlara dair ilk çalışmalardan biri Mahmud Esad'ın “*Du régime des capitulations ottomanes: Leur caractère juridique d'après l'histoire et les textes*” başlığıyla yayınlanan, I. Dünya Savaşı'nın bitiminden hemen sonra Fribourg Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezi- dir (Essad, 1928). İlk defa 1928'de İstanbul'da orijinal haliyle Fransızca olarak yayınlanmış olan bu eser, Türkçe'ye 2008 yılında “*Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukukî Özellikleri*” başlığıyla çevrilmiştir (Esad, 2008). Mahmud Esad'ın çalışmasının Arap dünyasında da uygulanan kapitülasyonlara dair karşılığı sayılabilecek bir başka çalışma ise Paris'te 1924 yılında Habib Abi-Chahla tarafından “*L'extinction des capitulations en Turquie et dans les régions arabes*” adıyla yayımlanmıştır (Abi-Chahla, 1924). Her iki eser kaleme alındığı esnada kapitülasyonlar hâlâ yürürlükteydi. Gerek Esad gerekse Abi-Chahla çalışmalarında 19. yüzyıldan eserlerin yayımlandığı tarihe kadarki uygulamalardan yola çıkarak kapitülasyonların devlet egemenliğine ters düştüğünü belirtmiş ve kaldırılması gerektiği tezini savunmuşlardır.

Her iki araştırmacının da benzer noktaların altını çizmesi ve aynı tezi savunması, bir tesadüften öte devrin şartlarıyla ilgilidir. Avrupa devletleriyle ticarî ilişkileri düzenleyen kapitülasyonlar, özellikle bu dönemde Avrupa devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gelişmişlik farkının, birincisinin lehine kullanılmasını mümkün kılan hukukî çerçeveyi oluşturduklarından en fazla bu özellikleriyle ön plana çıkmaktalardı. Bu sebeple söz konusu çalışmalarda kapitülasyonlar doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda “yarı sömürgeleştirilmesinin” sebebi olarak görülmüştür.

Ancak kapitülasyonların kaldırılmasının ardından yakın zamana kadar bu konuda Türkiye'de yapılan bir çok çalışmada, kapitülasyonlar yürürlükteyken onların öngördüğü uygulamalara karşı kaleme alınan bu iki esere hâkim tonun değişmeden devam ettiği gözlemlenmektedir. Öncekilerle aynı kategoride ele alınabilecek modern literatür genel olarak Mahmud Esad ve Abi-Chahla'nın yaptığı gibi kapitülasyonların 19. yüzyılda öngördüğü uygulamalar üzerine inşa etmiş ve kapitülasyonların tarihi söz konusu olduğunda bunların en başında beri batılı devletlerin Osmanlıları sömürgeleştirmek amacıyla Osmanlılar'dan elde ettikleri imtiyazlar olduklarına vurgu yapmışlardır (Ortaylı, 2006, s. 65; Dikmen, 2005, s. 137-15). Bu konuda akla gelen pek çok örnekten birisine göre:

Batılı emperyalist ülkeler yüzyıllarca Osmanlı egemenliğini zayıflatmak, Osmanlı'yı sömürge devletlerden biri haline getirmek için çalışmışlardır. 16. yüzyıldan itibaren dünya genelinde yaygınlaşan Fransız ve İngiliz sömürgeciliği Osmanlı'yı tıpkı bir ahtapot gibi kollarının arasına almış, her çırpınıştı

devletin üzerindeki baskı artmıştır (Dikmen, 2005, s. 141).¹

Aynı şekilde Osmanlı'nın "ekonomik olarak sömürülme tarihi"nin (Çağlayan, 1980, s. 28) 1535 yılına, ilk olduğu iddia edilen² kapitülasyonların verilmesine kadar götürülmesi de Türk okuruna yabancı değildir. Bu dramatik betimlemelerin merkezinde olan kapitülasyonlar böylece batı dillerinin çoğunda "teslim olmak, boyun eğmek" anlamındaki "to capitulate" (İng.), "kapitulieren" (Alm.) "capituler" (Fr.), "capitular" (İsp.), "capitolare" (İtl.) sözcükleriyle bir tek ses benzerliği değil aynı zamanda içerik benzerliği de bulunuyormuş gibi bir algıyı destekler hale gelmiştir. Bu yüzden kapitülasyon mefhumunun etimolojik anlamının aslında "caput" yani "baş" kökeninden gelmekte olan yeni Latince "capitulatio" yani "kısım, baş(lık), bölümlere ayrılmış vesika" olduğu gerçeği, mevcut literatürün yarattığı algı dolayısıyla okura ilk etapta oldukça şaşırtıcı gelebilmektedir (Angell, 1901, s. 254).

Bu bağlamda her tarihi kavram gibi kapitülasyonlar da tarihçiler tarafından tanımlanmıştır ve tanımlamalar da üretildikleri devrin perspektifini yansıtmaktadır. Kapitülasyonlara dair çalışmaların bu yöne doğru evrilmesinin 19. yüzyıla ve hatta daha da geriye giden uzun bir geçmişi ve tarihi olduğu görülmektedir. Avrupa'nın siyasi üstünlüğünün damgasını vurduğu bu tarihi inşaaya, hem Avrupalı hem de Türk/Arap araştırmacıların, daha çok kapitülasyonların 19. yüzyıldaki uygulamalarından yola çıkarak söz konusu antlaşmaların en başından beri, Avrupalılar için hak ve imtiyazlar, Osmanlılar içinse yabancılar karşısında kısıtlamalar ihtiva eden sözleşmeler oldukları düşüncesi hâkim olmuştur. Örneğin 2004 yılında Ankara Ticaret Odası tarafından yayımlanan "*Dünden Bugüne Kapitülasyonlar*" adlı kitapta kapitülasyonlar, "bir ülkede oturan ya da iş yapan yabancılar, o ülke vatandaşlarına tanınmayan ekonomik, mali, hukukî, kültürel ya da dinsel ayrıcalık tanınmasıdır" diye tanımlanmıştır (Ankara Ticaret Odası, 2004, s. 3).

Aynı yaklaşım kapitülasyonların Osmanlı topraklarındaki uygulayıcıları ve dolayısıyla çehresini oluşturan temsilcileri olan konsoloslar için de sergilenmektedir. Ortaya bunların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zamansızlaştırılmış ve statik hale getirilmiş kolektif biyografileri çıkmaktadır. Kapitülasyonlar Avrupalı konsolosların bir tek Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunabilme haklarının değil aynı zamanda 19. yüzyıldaki halleriyle bunların artık oldukça geniş tanımlanmış hareket alanlarının da hukukî temelini oluşturuyorlardı. Mevcut literatürde kapitülasyonlar ekonomik eşitsizliğin batılı devletler lehine büyümesinin sebebi ve mevcut hukukî çerçevesi olarak görülürken, konsoloslar ise kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu'nda eksiksiz bir şekilde uygulanması için çalışan aktör-

1 Yazar, kapitülasyonlara dair bu tespitleri „Osmanlı Devletini Ekonomik Olarak Sömürgeleştirme Hayali“ alt başlığı altında yapmaktadır.

2 1535'te (1536 olarak da geçmektedir) Fransızlara verilen kapitülasyonlar ilk kapitülasyonlar değildi ve bu da uzun zamandan beri bilinen ve sıkça da yazılan bir bilgidir. Bu kapitülasyonlara "ilk" olarak referans verilmesinin nedeni Levent dünyasından olmayan Fransızların da dışarıdan buraya girmeleri ve böylece Levent ticaretinin internasyonalleşmesinin başlangıcı olduğu belirtilmelidir. Diğer taraftan bu kapitülasyonların bir tek Fransızcası mevcut olup Osmanlıcasının bulunmamış olması bunların hiçbir zaman uygulanmadığına işaret etse de hemen ardından verilen kapitülasyonlarla bunlar arasındaki paralellikler Fransızlara daha sonra verilen kapitülasyonların *de facto* uygulamalardan yola çıkılarak ve 1535 kapitülasyonların bu *de facto* uygulamaların yazılı hale getirilmiş hali olduğuna işaret olarak kavranabilir. Nitekim Majid Khadduri'ye göre 1535 kapitülasyonları İslâm dünyasında ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan yerlerde Sultan II. Mehmet'ten beri uygulanan kapitülasyonların yalnızca kaleme alınmış halidir (Khadduri, 1969, s. 272). Bundan sonra verilen kapitülasyonlar bu metinde yer alan noktaları içerdiğinden bunlara sıkça referans verilmiştir. Yoksa ilk Osmanlı kapitülasyonları daha Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, deniz ticaretinin yapıldığı yerleri fethetmesiyle birlikte verilmeye başlamıştır (Nebioğlu, 1986, s. 11).

ler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlama, Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge haline getiren konsolos" tipinin yaratılmasında en önemli enstrüman olarak kullanılmıştır. Nitekim konsolosların temsil ettikleri devletlerin çıkarları doğrultusunda hareket etmek durumunda olmaları ve sıkça be-timlendiği üzere, bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleştirilmesi amacını güttükleri ön kabulünden hareket eden modern araştırmacılar onları, Osmanlı İmparatorluğu içinde güçlü bir devlet inşa edilmesini engellemek için çalışan aktörler olarak tasvire başlamışlardır. En nihayetinde konsoloslar temsil ettikleri ve aynı zamanda iş verenleri olan Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı İmpa-ratorluğu'ndaki çıkarlarını koruma ve geliştirme çabasında olan adamları değil miydiler (Nebioğlu, 1986; Pınar, 2008, s. 135–155)?

Ancak sebep sonuç ilişkisi bu derece basitleştirildiğinde ortaya çıkan izah iki sorunu berabe-rinde getirmektedir. Birincisi; konsolosların Osmanlı taşrasında buldukları yerlerde geliştirdikle-ri dinamikler ve bu dinamiklerin taşradaki gelişim içinde bir yerinin olup olmadığı sorusunun göz ardı edilmesidir. İkinci problem ise kapitülasyonlara dair yapılan modern çalışmaların 19. yüzyıldaki uygulamaları genelleştirerek gerek kapitülasyonların gerekse bu çerçevede konsolosların Osmanlı topraklarındaki varlığını tarihsizleştirme tehlikesidir. İkinci sorun aynı zamanda kapitülasyonları ve ilgili alanları anakronistik bir yaklaşıma mahkum etme tehlikesini de barındırmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısındaki koşullardan yola çıkarak o dönem için geçerli olan ayrıcalıkların - sadece teorik olarak değil aynı zamanda pratikte de - neredeyse hiçbir eleştirel sorgulamaya tâbi tutulmadan daha evvelki yüzyıllar için de geçerliliğinin kabulü cevaplanması imkânsız soruları da beraberinde getirmektedir. 19. yüzyılda gözlemlenen ayrıcalıklar, var olmadıkları halde geriye doğru uygulandı-ğında, örneğin konsolosların yerel yönetimlerdeki karar alma süreçlerinde 19. yüzyılın ikinci çeyre-ğinde gözlemlenen etkileri, bundan önceki tarihlerde de varmış gibi algılanabilmektedir (Tulasoğlu, 2015, s. 166-172).

1. Kapitülasyonların Osmanlı Hukuku İçindeki Yeri

Gerçekten de en genel anlamıyla kapitülasyonlar bir ülke içerisinde yaşayan yabancılara ga-ranti edilen imtiyazlardır. Buradaki "yabancı" kavramında tarih içerisinde kaymalar olduysa da asıl olarak Osmanlı tebaası olmayan Avrupalılar kastedilmektedir (Ivanova, 2003, s. 115–148). Ancak bu imtiyazlar kime karşı imtiyaz anlamına gelmektedir ve bunların verilme amacı nedir? Kapitülasyon-lar çerçevesindeki imtiyazlar genel olarak ticarî imtiyazları kapsardı ki bu da kapitülasyonları veren ülkenin hâkimiyet alanında bulunan topraklarda yabancıların ticaret yapma izni ve ticarî düzenleme-leriyle alakalıydı (Wansbrough, 1971, s. 1178-1179). Bu yanıyla "imtiyazlı olmak" kapitülasyonların verildiği, Osmanlı tebaası olmayan yabancıların kapitülasyonlardan yararlanmayan diğer yabancılara karşı durumlarını tanımlıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nu Hıristiyan batı dünyası ile buluşturan deniz Akdeniz idi. Akdeniz, en başından beri en fazla kâr getiren ticarî bölgelerden biriydi (Abulafia, 2014, s. 63-82). Yabancı tüccar-ların Akdeniz çevresindeki devletlerin topraklarına yerleşme ve buralarda tüccar kolonileri oluşturma tarihi bin yıldan daha geriye gitmektedir (Lippman, 1898; Khadduri, 1969, s. 268-274; Angell, 1901, s. 254). Osmanlılar yeni fethettikleri bölgelerde mevcut yabancı tüccar kolonilerini ve sahip oldukları hakları iptal etmemiş, tersine karşı taraftan elde edilen siyasi ve mali çıkarları da kapsayan pratik faydayı gözeterek ve fikhî açıdan uygunluklarına bakarak söz konusu hakların devamını sağlamıştır (İnalçık, 1971, s. 1179). Ancak 19. yüzyılda bu konuya eğilen tarihçiler, yazarlar ve kapitülasyonlar-

dan faydalananlar, içinde buldukları zamanın ruhuna uygun şekilde, Osmanlı Devleti'nin yabancı tüccarlarla ilgili mevcut teamül, hak ve ayrıcalıkları sürdürürken bunları kendi pratik ihtiyaçlarına uyarlamamış ve şer'î ahkâma uygun hale getirmemiş gibi bir izahatla bulunmaktadır. Bu yazarlardan yalnızca biri olan Theodere Bent, Osmanlıların tüccar kolonilerini Bizans'tan devralmasına dair 1893'te şu tespitleri yapmıştır:

Türkler Konstantinapolis'i aldıklarında mevcut düzeni etkileyecek pek bir şey yapmadılar: Ceneviz ve Venediklilerin kapitülasyonları yenilendi; kendi aralarındaki davalara kendi otoritelerinin bakmaları hakkı; Osmanlı tebaasından biriyle aralarında ortaya çıkacak davaların [kadı mahkemelerinde] ancak Venedikli bir dragomanın mevcut bulunması şartıyla görülebilmesi, [Osmanlı topraklarındaki] Hıristiyanların askerlik hizmeti yerine vermekle yükümlü oldukları vergilerden kendilerinin muaf olmaları ve İstanbul'da kendi magistratlarını (sulh hâkimlerini) seçme hakkı [verildi].” (Bent, 1893, s. 3).

Yazarın burada “askerî hizmet yerine” (*in lieu of military service*) verilen bir vergiyi, yani Tanzimat Döneminde, Islahat Fermanı'yla kaldırılan gayrimüslim tebaanın ödediği cizye vergisi yerine getirilen ve 19. yüzyıla ait vatandaşlardan oluşan ordu konseptinden sonra gelişen bedel uygulamasını da 400 yıl öncesine, 15. yüzyıla rahatlıkla taşıdığı görülüyor. Ayrıca, yazara göre Osmanlılar yaptıkları fetihlerle Bizans'tan topraklarına kattıkları bölgelerdeki mevcut düzeni değiştirmemiş, buldukları gibi devralmışlardır. Bu değerlendirme kapitülasyonların Osmanlı hukukî düzeni içerisindeki yeriyle ve meşruiyetiyle doğrudan ilişkili olup daha yakından ele alınmayı hak etmektedir.

İstimalet uygulamasının da gösterdiği üzere, gerçekten de Osmanlılar fethettikleri yerlerdeki mevcut sistemi olabildiğince muhafaza etmeye çalışmışlardır (İlgürel, 2001, s. 362). Ancak söz konusu olan teamül ve hukukî uygulamalar, kapitülasyonları sadece Osmanlı hukuk sistemi içerisinde onunla uyumlu bir zemine oturtmakla kalmamış aynı zamanda Bizans'tan devralınan bölgelerde fetih öncesi verilmiş olan kapitülasyonlar zemininde oluşan bağımsız kolonilerin devamının da önünü tamamen kapatmıştır.

Osmanlılar, Bizans'ta var olan pratiğin tersine, topraklarında bulunan yabancı tüccar kolonilerinin meselelerini kendilerinin düzenleme alanına giren iç meseleler olarak görme eğilimindeydiler. Osmanlı sultanının Fransız kralının son sözünü beklemeye gerek görmeden Comte de Césy'yi 1634 yılında bir hatt-ı şerifle Fransız Büyükelçisi ilan etmesi bu çerçevede değerlendirilecek en popüler örneklerdendir (İnalçık, 1971, s. 1180). Yatay düzleme bakılacak olursa özellikle taşrada kapitülasyonların uygulanıp pratiğe geçirilmesinde karşılaşılan durumlar bu konuda daha da aydınlatıcıdır. Taşradaki Osmanlı yöneticilerinin, *müstemin* statüsündeki yabancı uyruklu tüccarların ve berâtlıların statülerini tanımayı reddetmeleri ve bunları sultanın gayrimüslim tebaasıymış (*zimmi*) gibi görerek onlardan gayrimüslimlerden alınan vergileri almaya çalışmaları hiç de istisnai bir durum değildir (Goffman, 1998, s. 22; a.g.y, 1994, s. 135–158; Lippmann, 1898, s. 55 vd.; Cahen, 1965, s. 227–231).

Bu örnekler yukarıda zikredilen Bent'in metninde belirtilen durumla çelişmektedir. Nitekim özellikle son yıllarda kapitülasyonlara dair yapılan ciddi çalışmalar Osmanlıların kapitülasyonları, Bizans'tan hiçbir değişiklik yapmadan devraldıkları savını çürütmektedirler (Eldem, 2006; van den Boogert, 2005).

Fetihle beraber başlayan yeni süreçteki ilk değişiklik, mevcut kapitülasyonları Osmanlı hukuk düzeni içerisinde adapte etmektir. Bu durumda kapitülasyonların ve kapitülasyonlardan faydalananların hukukî statülerinin Osmanlı hukuk sistemi içerisindeki yerinin ne olduğuna bir daha bakmakta fayda var. Bir kere, bunların Osmanlı hukuk sisteminin dışındaymış gibi gösterilmeleri yanlıştır.³ Bunda gerek bizzat kapitülasyonlardan faydalanan Avrupalıların, Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcilerinin, gerekse çağdaş gözlemcilerin kapitülasyonları Batılıların sahip oldukları imtiyazların hukukî zemini olarak betimlemesi ve daha önemlisi kapitülasyonların Osmanlı hukukî düzeninin dışında bir yerdeymiş gibi görmelerinin ve göstermelerinin rolü büyük. Kapitülasyonları incelerken esas alınan bu kaynaklar, doğal olarak bu perspektifin tarih yazımında hâkimiyet kazanmasına sebep olmuştur.⁴

Bu eğilimi kapitülasyonlara dair yaptığı kapsamlı çalışmasında tespit eden van den Boogert, kapitülasyonları Osmanlı hukuk sistemi içerisinde, Léon Busken'in İslâm toplumlarında hukuku oluştururan üçgen olarak belirttiği kanun-şeriat-örf üçgeninde değerlendirip bunlar arasında da örfî hukukun bir parçası olarak ele almaktadır (van den Boogert, 2005, s. 58–61; Busken, 2000, s. 8). Aynı şekilde Eldem de, kapitülasyonların İslâmî kökenlerine değinirken kapitülasyonlardaki imtiyaz ve hakların, bunlardan faydalananları sistemin dışında tutmak için varolmadığını belirtir. Eldem'e göre, kapitülasyonlar mümtaz yabancıları Osmanlı İmparatorluğundaki durumunu İslâm hukukunun vazzettiği kurallarla bağdaşabilecek bir hale getirirler (Eldem, 2006, s. 293). Nitekim, kapitülasyonların esas amacı, yabancıların Osmanlı tebaası karşısında imtiyazlı hale gelmelerini sağlamak değil, Osmanlı tebaası gibi ticarî faaliyetlerini güvenlik garantisıyla ve serbestçe yürütebilmelerine hizmet edecek hukukî zemini hazırlamaktır. Dolayısıyla kapitülasyonlar, Osmanlıların hukukî selahiyet alanına giren yabancıları yaşam hakkı tanımlarının hukukî çerçevesini oluşturmaktadır. Daha basit bir ifadeyle, kapitülasyonlar Osmanlı tebaasına göre değil, Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapabilme hakkına sahip olmayan diğer yabancıları göre imtiyazlı olmanın hukukî zemini olarak tasarlanmıştır.

2. Ahdnâme İmtiyazata: Kapitülasyonların İslâmî Kökeni ve İslâm Hukukuyla İlişkisi

Her ne kadar *Encyclopaedia of Islam*'da ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*'nde kapitülasyonlar *imtiyāzāt* (imtiyazlar) maddesi altında verilmişse de kapitülasyonların Osmanlı Türkçesindeki karşılığı *imtiyazat* olmayıp *ahdnâme* idi. (Wanbrough ve İnalçık, 1971, s. 1178; Kalek ve İnalçık, 2000, s. 242). Kelime anlamı itibarıyla “sözleşme, antlaşma” olan *ahdnâme* kavramı, sultanın otoritesine itaat edilmesini içermektedir. Nitekim *ahdnâme* kavramının sultanın yüksek otoritesini kendiliğinden anlaşılır bir şekilde barındırdığına başka alanlarda da tanık olunmaktadır (Krämer ve Reinkowski, 2008, s. 59).

Ahdnâme kavramının kökeninde İslâm hukukundaki *emân* konsepti yatmaktadır. Yabancıları verilen ticarî imtiyazların emân konsepti dahilinde düzenlenmiş olması gerekmektedir. En basit tanı-

3 Konsolosluk mahkemelerinin Osmanlı hukuku içerisinde nasıl bir yere sahip olduğunu bu konsolosluk mahkemelerinde ne tür davaların görüldüğünü göstermesi açısından Macit Kenanoğlu ve Figen Kenanoğlu tarafından latinize edilmiş İtalyan konsolosluğu mahkemesi tahrir defterleri önem arz etmektedirler (Kenanoğlu ve Kenanoğlu, 2009, s. 63-340).

4 Yukarıda bahsi geçen Bent'in *Early Voyages* adlı çalışması buna örnek teşkil eden birçok metinden yalnızca biridir.

mıyla *emân* (kelime anlamı güvenlik, koruma), İslâm fihına göre dârü'l-harpten gelen gayrimüslim yabancılara (*harbî*) (İnalçık, 1971, s. 1179) *müstemin*, yani “*emân* verilmiş kişi” statüsünün tanınması anlamına geliyordu. Buna göre bir müstemin, *emân* almış olan ve bu sayede İslâm hukukuna göre dârü'l-İslâm içinde can ve mal güvenliği belirli bir süre için garanti altına alınmış kişi demektir. Bir gayrimüslime *emân* verilmesinin şartı, onun dostluk ve barış için *yemin* etmesi, *söz* vermesi veya *ahd* etmesiydi ki her *ahdnâme* bu yeminle başlardı. Bu yemine karşılık olarak *ahdnâme*yi veren kişi/ sultan ya da onun adına kurum/devlet organı aslında *emân* sözü veriyordu. Bu metin *ahd* (söz/yemin/ and) ile mühürlendiğinden adına *ahdnâme* denilmektedir (Schacht, 1960, s. 255; Pakalın, 1983, s. 29). Nitekim *ahdnâmelerin* temelinde *emân* konseptinin bulunduğu konusunda genel bir uzlaşya varıldığı gözlemlenmektedir. Ancak İslâm'ın *emân* konseptinin *ahdnâmelerin* pratikteki uygulanışını ne derecede ve nasıl etkilediğine ilişkin sorulara verilen cevaplar konusunda henüz bir uzlaşya varılamamış, bir başka ifadeyle bu sorular şüpheye yer bırakmayacak şekilde henüz cevaplandırılmamıştır.

Osmanlı kapitülasyonlarının doğrudan İslâm'ın *emân* konseptinden çıktığını söyleyen tarihçiler bu durumu zaten sorun olarak görmemişlerdir (Wansbrough, 1971, s. 1178.) Ancak *emân* ile kapitülasyonlar arasında farklar olduğu ve bu farkların da zaman içinde daha da derinleştiği açıktır. Teorik olarak bu farklar, *emândan* doğan kapitülasyonların yalnızca pratikteki uygulamalar sırasında *emândan* sapılması olarak gösterilebilir. Bu perspektif, hiç şüphesiz kapitülasyonların uygulandıkları zaman diliminin uzunluğu göz önüne alındığında bu pratik veya pratiklerin, *emân* konseptinin kendisini içerik, anlam ve uygulamada etkileyip etkilemediği veya etkilediyse bunun nasıl tezahür ettiği gibi soruları gündeme getirir. Zira *emân* konsepti üzerine inşa edilen kapitülasyonların hiçbir şekilde ondan etkilenmemiş veya onu etkilememiş olduğunu düşünmek aslında örtük bir biçimde konsept (eman)-pratik (kapitülasyon) arasında bir ilişki bulunmadığını varsaymak gibi tuhaf bir yaklaşımı doğurmaktadır.

Bu noktada *emân* ile kapitülasyonlar arasında doğrudan bir bağ olduğu tezine itiraz edenlerin de bulunduğu hatırlanmalıdır. Bu araştırmacılardan birisi olan V. L. Menage Osmanlı kapitülasyonlarının Hıristiyan hukukuna da referans veren taraflarının altını çizmiştir. Bu çerçevede Osmanlılar tarafından İngilizlere verilen kapitülasyonları inceleyen Menage, bu kapitülasyonlar ile Bizans ve diğer Avrupalı devletler arasında yapılan kapitülasyon anlaşmalarını karşılaştırmış ve bunlar arasında çok fazla fark olmadığını göstermiştir (Menage, 1980, s. 374 vd). Bu teze Timur Kuran yeniden vurgu yapmıştır (Kuran, 2011, s. 211). İslâm dünyasında uygulanan ilk kapitülasyonların yabancılara kendi davalarına bakma hakkı tanımadığını belirtir. Dahası müslüman tüccarlara uygulanan vergi %2.5, kendi tebaasından gayrimüslimlere %5 iken bu oran daha sonra kapitülasyonların konusu olacak tüccarlar için %10'dur. Sonraki dönemlerdeki eğilimin tersine, yabancı tüccarlara karşı Müslüman tüccarların kayırdığına dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Kuran, Müslüman hükümdarların ancak daha sonra Bizans'ta mevcut teamülleri aldıklarını belirtmektedir.

Kuran'ın yaklaşımına benzer bir biçimde van den Boogert, Vansbroug'un kapitülasyonların *emândan* gelen bir konsept olduğu tezini tartışmasız bir şekilde onaylamamaktadır. Şeyhülislâmların 18. yüzyıla kadar kapitülasyonların uygulanmasına dair taşradaki kadınlara gönderdikleri fermanları inceleyen van den Boogert, kapitülasyonların klasik *emân* konseptinin pratikteki uygulanışının birer devamı olarak görülemeyeceği tespitini yapmaktadır. Van den Boogert'e göre *emânda* mevcut olan teorik kısıtlamalar, *ahdnâmelerin* pratik uygulanışında etkisiz kalmaktaydı (van den Boogert, 2005, s. 31). Buna mukabil *ahdnâme* ve *emân* arasındaki ilişki kavramsal düzeydeki iktibas ile de açık bir biçimde gözlemlenmektedir. Van den Boogert, *ahdnâme* ve *emândan* yapılan terminolojik

iktibasın daha ziyade bir uyarılma olduğunu ve bu durumun Osmanlıların birbiriyle çelişen pratikleri dini bir zarf içinde meşrulaştırma isteklerinden kaynaklandığına işaret etmektedir (van den Boogert, 2005, s. 31.) Bu konuda bir diğer önemli çalışmanın sahibi olan Eldem, *emân* konseptinin kapitülasyonlar üzerindeki etkisinin yalnızca terminolojik bir iktibasla sınırlı kalmayıp, *emânın* içerik olarak da kapitülasyonları etkilediği tespitini yapmaktadır. Eldem'e göre İslâm dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitülasyonların mantığını doğru kavrayabilmek için *emân* konseptini yeniden ele almak ve onu kavramak gerekmektedir (Eldem, 2006, s. 293 vd.).

Son dönemde kaleme alınan literatürde dahi söz konusu değişik yaklaşımlar konunun önemine işaret etmektedir. Tüm nüans ve ayrışmalara rağmen bu konuda kalem oynatan araştırmacıların, Osmanlı yönetiminin *emân*, müstemin ve ahdnâme terminolojilerini iktibas etmiş olduğu konusunda her halükârda bir mutabakata vardıkları kesindir. Ancak bunlar Osmanlı pratiğine uygun olarak, görev, ayrıcalık ve imtiyaz içeren diğer tüm belgeler gibi sultan tarafından verilen bir *berâtla* geçerli kılınmışlardır (Fekete, 1960, s. 1170 vd.; Pakalın, 1983, s. 205). Böylece berât aracılığıyla verdiği sözle/ahdle sultan, Allah'ın huzurunda *emân* dileyene *emân* garantisi vermiş oluyordu: Bu şekilde *emân* tek taraflı olarak verildiğinden sultanın ihsanının bir işaretiydi. Tıpkı *emân* gibi ahdnâmeler de tek taraflı (*unilateral*) belgelerdi (Nebioğlu, 1986, s. 2 vd). Sultan tek taraflı olarak müsteminin yani *emân* alanın verdiği dostluk ve barış sözünü tutmadığına, bir başka ifadeyle *ahdine* vefa göstermediğine karar verip kişinin sahip olduğu *emânı* geçersiz ilan edebilirdi (Menage, 1980, s. 378) Her berât gibi ahdnâmelerin de sultanın bizatihi şahsı tarafından tanınmasının başka bir anlamı ise - en azından 1740'a kadar - her yeni sultanla birlikte verilen berâtların yenilenmesi veya verildikleri şekilde mut-laka tasdik edilmeleri gerekliliğiydi (İnalçık, 1971, s. 1185).

Teorik olarak ahdnâmeler, anlaşmazlık durumunda hukuki hiyerarşide kanun, ferman ve bölgesel ya da eyaletlere özel düzenlemelerin üzerinde yer alıyordu (Busse, 1965, s. 803 vd.; Heyd, 1965, s. 804 vd.) Ancak yerel güç ve otoritelerin adem-i merkezileşmeye başladığı yüzyıllarda, bunların merkezi devletin öncelikli olarak devletlerarası ilişkileri göz önünde bulundurarak taahhüt ettiği kapitülasyonları, kanun, ferman ve bölgesel düzenlemelerinin üstünde tuttuklarına şüpheyle bakılmalıdır. Bu çerçevede konuya dair yapılan çalışmalar Osmanlı arşivlerinden elde edilen bilgiler sayesinde Osmanlı yerel yöneticilerinin kapitülasyonları farklı zamanlarda ve farklı yerlerde birbirinden farklı şekillerde kavrayıp yaptıkları değişik yorumları uyguladıklarını göstermektedirler (Faroqhi, 1987, s. 343). Nitekim konsolosların, kendilerine bahşedilen kapitülasyonlarda var olan bazı hak ve ayrıcalıklardan faydalanabilmek için görev bölgelerindeki nüfuzlarının kâğıt üzerindeki kapitülasyon metninin içeriğinden daha büyük bir öneme sahip olduğunu gösteren örnekler az değildir (Steengaard, 1967, s. 16 vd.). Bu tür örneklerden yola çıkarak kapitülasyonların bu dönemlerde yalnızca kâğıt üstünde geçerli metinler olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Faroqhi örneğin, ahdnâmelerin merkezinde ilk etapta devletlerarası ilişkilerin gözetildiğini ama uygulamada ortaya çıkan sorunların çözümünde yerel otoritelerin söz sahibi olduğunu teslim etmektedir. Ancak, taşrada vuku bulan süreçlerin hiçbir şekilde ahdnâmelerin geçerliliğini yadsımadığını da eklemektedir (Faroqhi, 1987, s. 343).

Kapitülasyonlar herşeyden önce konsolosların Osmanlı topraklarında kalabilmelerinin ve iş yapabilmelerinin meşru ve hukukî zeminini oluşturmaktaydı. Nitekim yabancıların tüm hukukî meşruiyeti padişah tarafından verilen ahdnâmeler sayesindeydi. Konsolosların her hangi bir konuda müzakere edebilme hakkına sahip olabilmesi tamamıyla bu ahdnâmelere bağlıydı. Konsolosların görev ve otoritesinin sınırları sultan tarafından verilen berâtlar aracılığıyla bağlayıcı olarak belirleniyordu. Ancak bu berâtlar söz konusu ahdnâmelerin garanti edilmesinden sonra konsoloslara veriliyordu. Be-

ratların konsolosların eline geçmesi ise onları temsilci statüsüne yükselten bir gelişmeydi. Zira konsoloslar ancak berat aldıktan sonra cemaatlerinin temsilcisi olarak buldukları bölgenin Osmanlı otoriteleriyle ilişkiye geçebilir ve bu beratlar yardımıyla cemaatlerinin işlerini düzenleyebilirdi. Bunun yanında yabancı tüccarlardan oluşan topluluğun müstemin olarak hukukî varlığı da ancak bu berâtle temin edilebilirdi. Aynı şekilde yalnızca bu belge ile konsoloslar yerel Osmanlı otoritelerinin yardımını alabilirdi. (İnalçık, 1971, s. 1180). Bir başka ifadeyle yabancı devletler yalnızca kapitülasyonlar çerçevesinde kendi tebaaları olan tüccarları Osmanlı topraklarında temsil etmek üzere konsolos buldurma hakkına sahip olabiliyorlardı. Dolayısıyla sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndan ahdnâme yani kapitülasyon almış olan ülkeler kendi tüccarlarından oluşan müstemin cemaatlerini oluşturabiliyorlardı. Bu sebeple İngiliz tüccarlar devletlerinin 16. yüzyılda Osmanlılardan kapitülasyonlar alana kadar tıpkı ahdnâme sahibi olmayan diğer bütün Avrupa devletlerinin tüccarları gibi Osmanlı sularında Fransız bayrağı altında ticaret yapıyorlardı. Bu dönemde İngiliz tüccarların, Fransız konsoloslara harç ödemesi ve Fransız konsolosların hükmü altında bulunması da yine İngiltere ve Osmanlı devletleri arasında kapitülasyon antlaşması bulunmamasıyla ilgiliydi.

3. Tarih İçinde Kapitülasyonlar

Başta, yabancıların Osmanlı topraklarında İslâmî teamüllere uygun şekilde hazırlanmış ahdnâmeler çerçevesinde ticaret yapabilmeleri için yapılan bu antlaşmalar aslında ticareti canlandırmaya yönelik bir düşünce biçiminin ürünüydü. Ancak kapitülasyonlar, daha 19. yüzyıl başlamadan önce yabancıların can ve mal güvenliğine sahip olarak serbestçe Osmanlı topraklarında bulunabilme hakkının ötesinde bir anlama gelmeye başlamıştı. Kapitülasyonlar 16. yüzyıldan beri vazettikleri hak ve teminatlarla sahiplerini, onlara sahip olmayan diğer yabancılar karşısında imtiyazlı bir konuma yükseltiyordu. Ancak Avrupa devletlerinin Osmanlı devleti karşısındaki siyasi ve diplomatik üstünlüğüne bağlı olarak haklar ve teminatlar konusunda artık daha geniş bir çerçeveye oturtulan kapitülasyonlar, yabancılar arasında imtiyazlı olup olmama durumunu tanımlamanın ötesine geçmiş ve bunlardan yararlananları Osmanlı tebaası karşısında imtiyazlı hale getirmeye, onlara özel bir statü veren hukukî zemine dönüşmüştür. Öyle ki, kapitülasyonlardan kaynaklanan haklar sultanın (gayrimüslüm) tebaası için de cazip ve çekici hale gelmeye başlamıştır. Gayrimüslim Osmanlı tebaasının artan bir biçimde Avrupa devletlerinin konsolosluklarına müracaat ederek, en kestirme yoldan onların koruması altına girmesi bu cazibenin gözle görünen tarafıydı. Bu duruma engel olabilmek için III. Selim 1806 yılında herhangi bir Hıristiyan ülkenin koruması (*protégé*) altına girmiş bulunan kimselerin bu statülerine devam edebilmeleri için koruması altında oldukları konsoloslukla aynı yerde ikamet etme şartı getirmiştir (van den Boogert, 2005, s. 109 vd.). 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde sadece Eflak ve Boğdan'da Avusturya'nın koruması altında 260.000 kişi bulunması neden böyle bir önlemin alındığını açıklamaktadır (Finkel, 2007, s. 416). Zinkeisen da aynı gerekçeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı böyle bir uygulama getirmeye çalıştığını yazar (Zinkeisen, 1863, s. 396-398). Ancak önlemin genel anlamda çok da başarılı olmadığı 1808 yılında Rusya himayesinde 120.000 kişi olmasından anlaşılmaktadır (Finkel, 2007, s. 416 vd.).

Hangi kaynaklardan beslenirse beslensin, İslâm fihhına ve şeriata uygun hale getirildikten sonra verilen kapitülasyonlar, zaman içerisinde sultanın tebaasının Hıristiyan devletlerin koruması altına girmesi suretiyle Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan adam devşirdiği bir sisteme zemin hazırlayan hukukî bir çerçeveye dönüşmüşlerdir. Oysa zimmiden *protégé* veya müstemin yapmak ye-

rine *protégéden* veya müsteminden zimmi yapmak İslâmi düşünceye daha uygun değil miydi? İslam hukuku içerisinde, İslâm fihhına ve şeriata uygunluğu tastik edilmiş bir düzenleme nasıl oluyordu da bir İslâm devletinin tebasından Hıristiyan devletlere teba devşiren bir sistemin temeli oluveriyordu?

Bu sorunun cevabı bir hukuki düzenleme olarak kapitülasyonların kendisinde olmayıp bunların tarih içindeki değişimlere bağlı olarak gelişiminde yatmaktadır. Bu durum kapitülasyonların statik bir anlatımdan kurtarılıp “tarihselleştirilmelerini” zorunlu kılmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupalı konsolosların Osmanlı toprakları içerisindeki statü ve itibarları dramatik bir şekilde artmıştı. Bu itibar artışında en büyük pay sahibi güçlenen Avrupa devletleriydi. Artık Osmanlı idarecileri ve diğer otoritelerle pazarlığa oturan konsolosların arkalarında kapitülasyonlardan gelen haklarını en geniş yorumuyla uygulatmak için ellerinden geleni yapacak güçlü devletleri bulunuyordu. Zira daha önce konsoloslarla yerel Osmanlı yöneticileri arasında çıkan anlaşmazlıklarda devletin ikinciler lehine cömert davranıyor olması ve 19. yüzyıla gelindiğinde İstanbul idaresinin böyle bir lüksünün kalmaması bu durumu özetlemektedir. Taşrada olduğu gibi aynı durum devletlerarası ilişkiler için de geçerliydi. 16. yüzyılda Osmanlı sultanının ihsanının işareti olarak tek taraflı verilen ahdnâmelerin sultanın sözünde duracağına garanti olmadığı ve gerek görürse bunları aynı şekilde tek taraflı olarak kaldırabileceği herkesçe bilinen bir gerçektir. Menage’in belirttiği gibi realist hiçbir Avrupalı diplomat bu dönemde sultanın kapitülasyonlarla verdiği söze güvenemezdi. Venediklerle Haziran 1567’de yenilenen kapitülasyonlar, Osmanlıların Temmuz 1570’de Venediklilere saldırarak Kıbrıs’ı istila etmelerini önlememişti (Menage, 1980, s. 378). Ancak 19. yüzyılda kapitülasyonların Osmanlılar için bağlayıcılığı her düzeyde tamamen değişmişti. Osmanlı yöneticileri artık aynı kapitülasyonlar çerçevesinde görevlerini sürdüren konsoloslarla girdikleri anlaşmazlık ya da çatışma halinde, değil Bâb-ı Ali’nin onları kayırması, görevlerine son vermesini dahi ihtimal dahilinde hesap etmek durumuna gelmişlerdi (Hourani, 1968, s. 64 vd.).

Kapitülasyonların uygulanmasındaki bu değişimi devletlerarası güç dengelerindeki değişimi göz önünde bulundurmadan açıklamak mümkün değildir. Daha Yakınçağ’ın başlarında batılı ticaretin doğasına sinmiş olan rekabet, Akdeniz’de kapitülasyonlar yarışı şeklinde tezahür etmişti (Fleet, 1999).⁵ 16. yüzyılın sonlarından itibaren İngiltere ve Fransa, birbirleriyle rekabet içinde, kapitülasyonlar çerçevesinde Osmanlı topraklarındaki konsolos ve müstem statüsündeki tüccarlarının ayrıcalıklarını her fırsatta genişletmeye çalışmışlardır (Horniker, 1946, s. 289-305).⁶ Osmanlı Avrupalı devletlerin kapitülasyon talepleri rekabet merkezli olarak şekillenmiştir (Eldem, 2006, s. 287-291). Bu süreçte, Fransızlar özellikle koruma gerekçesiyle siyasi haklar edindi. Bu koruma kutsal topraklardaki hacı ve manastırlarla Venedik ve İngiliz gemileri haricindeki gemilerle yolcularını kapsıyordu. İngilizler daha ekonomi merkezliydi: gümrük vergilerinin %5’ten %3’e indirilmesi avantajını elde ettiler (Eldem, 2006, s. 287-291). Bu bağlamda Hollanda’nın 17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’ndan aldığı - İngiltere ve Fransa’nın itirazlarına rağmen - kapitülasyonlardan sonra Akdeniz havzasında ciddi bir deniz gücü olması şaşırtıcı değildir (Umuncu, 2011, s. 373-386).

5 Özellikle Fransız elçinin 16. yüzyılın başlarında İstanbul’a gelmesi Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı devletler arasındaki ticaret ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

6 İngiliz-Fransız rekabeti Fransa’nın Osmanlı’daki nüfuzunu kullanarak İngiltere’ye kapitülasyonlar vermesini engellemeye çalışmaya kadar gitmiştir. 1580 yılında İngiltere’ye ilk kapitülasyonlar verildiğinde Fransızlar müdahale etmiş ve Osmanlıların İngilizlere garanti ettikleri kapitülasyonları geri çekmelerini sağlamışlardır. Ancak 1583 yılında Kraliçe I. Elizabeth’in bir mektubuyla Osmanlı İmparatorluğu’na gelen bir elçi aracılığıyla Osmanlılar sonunda İngilizlere de kapitülasyonları vermişlerdir.

18. yüzyılda tüccarları ve dolayısıyla bunların Osmanlı topraklarında oluşturdukları cemaatleri için Osmanlı sultanlarından kapitülasyonlar talep eden batılı devletlerin sayısı artış trendine girmişti. 1718'de Habsburg kralına (*Kaiser*), 1737'de ise İsveç'e kapitülasyonlar verilmiştir. 1740'da Sicilya Krallığı'na ayrı olarak kapitülasyonlar verilirken aynı yıl Fransa'ya verilen kapitülasyonlar öncekilere göre kapsamı genişletilerek yenilendi ve sürekli hale getirildi. Osmanlıların Fransız kapitülasyonlarını yenilenme vesilesi yeni bir padişahın tahta oturması değildi. Nitekim I. Mahmud (1730-1754) halihazırda 10 yıldır tahttaydı ve 14 yıl daha, ölümüne kadar da tahtta kalacaktı. Bu ahdnâmeler Fransa'nın 1739'da Avusturya ve Rusya ile imzalanan Belgrad Antlaşması'na arabuluculuk yapmasından dolayı yenilenmişti. Bu tarihten sonra artık kapitülasyonlar gelecek sultanlar adına da verilmiş oluyordu. 1746'da Danimarka'ya ilk kapitülasyonlar verilirken 1747'de de Toskana Dukalığı'na Levent'te ticarî imtiyazlar tanınmıştı. 1761'de Prusya'ya kapitülasyonlar verilmiştir. Rusya 1774 *Küçük Kaynarca* anlaşmasıyla bu sisteme girerken İspanya da 1782'de ilk defa resmi olarak Bâb-ı Ali ile diyaloga girmiş olacaktı (van den Boogert, 2005 s. 7). Bu şekilde ayrı ayrı batılı devletlere verilen kapitülasyonlardaki çoğalmanın sonuçlarından biri Osmanlı topraklarındaki konsoloslukların dolayısıyla konsolosların sayısındaki artışı. Bu sayıdaki artış Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişik Avrupalı ülkelerin aynı konsolosluk sistemine sahip olup aynı iç örgütlenme biçimine doğru evrildikleri anlamı çıkarmamalı. Avrupalı ülkeler birbirinden farklı konsolosluk sistemleri geliştirdiler. (Steengaard, 1967).⁷ Kapitülasyonlara sahip ülkelerin sayısındaki artış ve bunların arasındaki rekabetin en önemli sonuçlarından biri "en ziyâde müsâadeye mazhar millet" şartının kapitülasyonlar çerçevesine girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu şartın önemi, diğer ülkelerin kapitülasyonlar kapsamında Osmanlı İmparatorluğu'ndan elde ettikleri imtiyazların aynılarının kendi tüccar ve konsoloslarına da tanınmasını talep etme hakkını içermesinden kaynaklanıyordu (van den Boogert, 2005, s. 9). Zira zamanla en çok gözetilen ulus kaydı da teker teker tüm kapitülasyonlara sahip devletlere tanınacaktı. Artık diğer bütün devletlerin bir imtiyaz için Osmanlı İmparatorluğu'na başvurabilmeleri ve bunun kabulü için gerekli süreci başlatabilmeleri için sadece rakip bir Avrupa devletinin daha önce bu konuda Bab-ı Ali ile pazarlık yapmış ve söz konusu imtiyazı almış olması yetiyordu.⁸

Kapitülasyonlar çerçevesinde konsolosların Osmanlı tebaasından dragoman (tercüman) alma hakkına sahip olması, Osmanlı tebaasından yabancı devletlerin vatandaşlığına geçmenin çıkış noktasını oluşturmaktadır (van den Boogert, 2005, s. 8). Osmanlı idaresinden aldıkları bir berât ve kapitülasyonlardaki haklara dayanarak dragomanlar da müsteminlerin sahip oldukları tüm imtiyazlara sahip oluyorlardı (Philliou, 2001, s. 103–121).⁹ Berâtlıların sayısındaki artış, Osmanlı tebaasından gayrimüslimleri Avrupalı bir devletin vatandaşı yapmanın önemli bir yolu. Ancak berâtlıların sayısı, bu yöntemin tahminlerin aksine hiçbir zaman tek başına bir yol olarak böylesi bir yönelimi destekleyecek kadar büyük oranlara ulaşmadığını göstermektedir. *Ecnebi defterlerinden* yola çıkan van

7 Burada belirtilmelidir ki konsoloslar aynı zamanda müstemin cemaatlerinin de temsilcileri olarak her zaman temsil ettikleri devletten Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiyorlardı. Her Avrupalı devletin ayrıca kendine ait bir konsolosluk sistemi vardı.

8 Buradan anlaşılması gereken elde edilen yeni imtiyazların otomatik olarak diğer ülkelere de tanınması değildir. Her devlet ve müstemin cemaati diğer bir devletin kapitülasyonlar çerçevesinde elde ettiği hak veya imtiyazlardan faydalanmak için aynı şekilde bu taleple Bâb-ı Ali'ye başvurmak zorundaydı. Bu, hiçbir şekilde kendiliğinden yürüyen bir süreç değildi. Yalnızca Osmanlı İmparatorluğu ile bu maddeler için yeniden en başından pazarlığa oturmak zorunda değillerdi artık.

9 Osmanlı'da berât edinebilmiş kimselere berâtlı deniyordu.

den Boogart *berâtlı*ların sayısının şimdiye kadar tahmin edilenden daha düşük olduğunu bu konuda yaptığı kapsamlı çalışmasında ortaya koymuştur (van den Boogert, 2005, s. 85 vd.). Ancak 18. yüzyıl-da yalnızca konsolosluklarda çalışanlar berât alıp kapitülasyonlardaki imtiyazlardan faydalanıyorken 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gayrimüslimlerin gruplar halinde benzer bir statüyle konsoloslukların koruması altına girmesi başka bir gelişmeye de kapı açmıştır. Bu gelişme İmparatorluğun siyasi gücünü zayıflatacak olan *protégé* (koruma) sistemidir (Sonyel, 1991, s. 675; İnalçık, 1971, s. 1186 vd.). Kapitülasyonlar böylece Müslüman bir sultanın tebaasından Hıristiyan devletlerin vatandaş devşirmeye başlamasının hukukî temeli haline gelmiştir.

Protégé statüsünde olanların sahip oldukları avantajlar, bir süre sonra bu statünün ticarileşmesine yol açmıştı (van den Boogert, 2005, s. 76–85). Bu avantajlar sadece Osmanlı tebaasının tâbî olduğu bazı vergilerden muaf tutulmakla sınırlı değildi. Bu statüye sahip olmak için verilen paralar vergiden muaf olmanın dışında uluslararası ticaret ağlarına girebilme, ticaret yapmaya daha uygun hukukî sistemlerden birine tâbî olma gibi başka avantajlar da sağlıyordu (Artunç, 2013, s. 12–26). Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin buna rağbet etmelerinde bazı vergilerden kaçmak gibi itici sebeplerden ziyade özellikle bu çekici sebeplerin büyük bir rol oynadığı söylenebilir. III. Selim Osmanlı tebaasının, başka devletlere verilen kapitülasyonların kendi ülkelerinde rakip tüccarlara sağladığı imtiyazlardan faydalanmak için Avrupa devletlerinin korumasına girmesini engellemek için aynı imtiyazları sağlayacak berâtlı tüccar ve hayriye tüccarı diye bilinen bir girişimde bulunmuştur (Bağış, 1983) Buna göre berâtlı ve hayriye tüccarları *protégé* statüsündeki tüccarların faydalandığı tüm imtiyazlardan faydalanabilecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sisteme müdahale etmek yerine konsolosların yöntemlerini benimseyerek benzer şekilde Osmanlı tebaasına aynı ayrıcalıkları tanıması, Osmanlı yönetiminin oyunun kurallarını değiştirecek kapasiteye sahip olmadığını göstermektedir. Burada ilginç olan aslında bir patronaj yarışının söz konusu olmasıdır. Şöyle ki önce konsoloslar temsil ettikleri devletlerin vatandaşlarının patronuyken sonra Osmanlı tebaasından birkaçının da patronu durumuna gelmişlerdir. Bunun önüne geçmek için Bâb-ı Ali'nin aldığı önlem ise kendisini kendi tebaasının patronu olarak yeniden inşa etmek için aynı yöntemi kullanarak var olan sistem içinde konsoloslarla rekabete girmek olmuştur. Bu durum Ehud R. Toledano'nun Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde “patron-devlet” (*patron state*) olarak karakterize ettiği modelle oldukça benzerlik göstermektedir (Toledano, 2007, s. 108 vd.).

Sonuç

Osmanlı geç dönemindeki uygulamalardan yola çıkılarak yapılan araştırmalar genellikle yabancılar verilen imtiyazlar olarak tanımladıkları kapitülasyonları en başından beri yabancıları Osmanlı tebaasına karşı imtiyazlı kılmak için verilmiş taahhütler olarak tanımlama eğilimindedir. Bu perspektifin kaleme alınan her çalışmada tekrarlanması söz konusu eğilimin modern tarih yazımına hâkim olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum kapitülasyonların bu zaviyeden Avrupalı devletler ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik eşitsizliğin batılı devletler lehine büyümesinin sebebi ve mevcut hukukî çerçevesini oluşturduğu ön kabulünden kaynaklanmaktadır ki bu yaklaşım kısmen de olsa doğrudur. Diğer taraftan aynı bakış açısı kapitülasyonların en başından beri verilmiş amaçlarının Osmanlı tebaasına karşı yabancılar imtiyazlar sağlamak olduğu gibi anakronistik bir yaklaşımı da gündeme getirmektedir. Öyle ki 19. yüzyılın sonuna doğru kapitülasyonların Osmanlı Türkçesindeki

karşılığı olarak kullanılmaya başlanan “imtiyazat” kavramı konuya dair yapılan araştırma ve incelemelerde erken yüzyıllarda da kapitülasyonların Türkçe karşılığı gibiymiş gibi kullanılmıştır. Oysa 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar kapitülasyonlar için imtiyazat değil ahdnâme kelimesini kullanıyorlardı. Tarihi gelişimi göz ardı eden bu tür yaklaşımlar kapitülasyonları zamansızlaştırarak tarihsizleştirme tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir. Modern araştırmalarda kapitülasyonların sanki Osmanlı hukukunun dışındalarmış gibi ele alınması bu durumun önemli bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

18. ve 19. yüzyıllarda karşılaşılan uygulamalar, kapitülasyonların Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin başka bir devletin tâbiyetine geçmelerinin hukuki zemini haline geldiğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde bu sonuçlardan yola çıkan hâkim literatür kapitülasyonları en başından beri bu özelliğe sahiplermiş ya da sırf bu amaçla Avrupa devletleri tarafından talep ediliyorlarmış gibi tasvir etmekte ve kapitülasyonları sömüren ile sömürülen dikotomisi içerisinde sömürgeci emperyalist devletlerin elindeki hukuki güç olarak tanımlamaktadır.

Halbuki kapitülasyonların Osmanlı hukukunun içinde yer aldığı bilinen bir gerçektir. Zira kapitülasyon antlaşmalarının içerdiği maddeler ancak İslâm fıkhi ve şer’î hukukla çelişmeyecek hale getirildikten sonra onaylanabilmekteydi. Kaldı ki kapitülasyonlar 18. yüzyıl öncesinde Osmanlı tebaasından olmadığı halde Osmanlı hâkimiyet alanındaki toprak ve denizlerde güvenli bir şekilde bulunma ve serbestçe ticaret yapabilmeye olanak veren imtiyazlardı.

Hal böyleyken kapitülasyonların İslâm hâkimiyeti altındaki tebaayı Hıristiyan devletlerin tebaası haline getirmenin hukuki zeminine nasıl dönüştüğü cevaplanmaya değer bir sorudur. Bu makale çerçevesinde bu soruya önerilen cevap, söz konusu dönüşümün kapitülasyonların doğasıyla ilgili olmaktan ziyade tarihi seyir içerisindeki gelişimle açıklanabileceğidir. Böylesi bir metodoloji kapitülasyonların statik anlatımdan kurtarılmasını gerektirmektedir. Kapitülasyonların tarihselleştirilerek yapılacak araştırmanın kapsadığı zaman aralığının içine ve devrin ruhuna uygun bir biçimde yerleştirilmesi bu gerekliliğin tabii sonucudur. Bu halleriyle kapitülasyonlar Osmanlı hukukunu oluşturan kanun, örfî hukuk ve şeriat üçgeninin içerisinde yer almakta olup hiçbir şekilde Osmanlı hukuk sisteminin dışında ya da Osmanlı hukukunun selâhiyet alanının dışında değildir. Nitekim kapitülasyonlar erken dönemlerde, içerdikleri haklar çerçevesinde yabancıları, bu haklara sahip olmayan diğer yabancılar karşısında imtiyazlı kılıyor ve onların Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklarda bulunabilmesini ve ticaret yapma ayrıcalığına sahip olmasını sağlıyordu. Kapitülasyonların, yabancıların yabancılar karşısındaki hak ve ayrıcalıklarını belirleyen çerçeveyi aşarak yabancıların Osmanlı tebaası karşısındaki ayrıcalıklı statülerini tanımlamaya başlaması için neredeyse 19. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Kaynakça

- Abulafia, D. (2014). *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*. London: Lane.
- Abi-Chahla, H. (1924). *L'extinction des capitulations en Turquie et dans les régions arabes*. Paris: Picart.
- Angell, J. B. (1901). The Turkish Capitulations. *The American Historical Review*. (c. 6, Sayı 2, ss. 254-259) Oxford: Oxford University Press.
- Ankara Ticaret Odası (2004). *Dünden Bugüne Kapitülasyonlar*. Ankara: Ankara Ticaret Odası.
- Artunç, C. (2013). The Protégé System and Beratlı Merchants in the Ottoman the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions. Working Paper (March 2013, s. 12-26). 06.09.2014 tarihinde <http://aalims.org/uploads/Cihan%20Artunc%20Berat.pdf> ağ adresinden erişildi.
- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bent, J. T. (Ed.) (1893). *Early Voyages and Travels in the Levant: with some account of the Levant Company of Turkey Merchants*. London: Hakluyt Society.
- Busken, L. (2000). An Islamic Triangle: Changing Relationships between *Sharīa*, State Law, and Local Customs. *ISIM Newsletter*. (Sayı 5, s.8). Leiden: ISIM.
- Busse, H. ve Heyd, U. (1965). Farmān. *EF*. (c. 2. ss. 803-805). Leiden: Brill.
- Cahen, Cl. (1965). Dhimma. *EF*. (c. 2. ss. 227-231). Leiden: Brill.
- Çağlayan, T. (1980). Osmanlı Dış Borçlarının Neden ve Sonuçları (1854-1923). *Maliye Dergisi*. (Sayı 47, Eylül-Ekim, ss. 26-55). Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Dikmen, N. (2005). Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. (c. 19, Sayı 2, ss. 137-159). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Eldem, E. (2006). Capitulations and Western trade. Suraiya N. Faroqhi (Haz.), *The Cambridge History of Turkey*. Volume III: *The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde (ss. 283-335). Cambridge: Cambridge University Press.
- Essad, M. (1928). *Du régime des capitulations ottomanes: Leur caractère juridique d'après l'histoire et les textes*. İstanbul: Fratelli Haim Kırtasiyecilik ve Matbaacılık Anonim Şirketi.
- Esad, M. (2008). *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukukî Özellikleri*. (A. Öylek, Çev.). Ankara: Rekmak Ltd. (Orijinali 1928 yılında yayımlanmıştır).
- Faroqhi, S. N. (1987). Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600-30. H. İslamoğlu (Haz.). *The Ottoman Empire and the World-Economy* içinde (ss. 311-344). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fekete, L. (1960). Berāt. *EF*. (c. 1, s. 1170-1171). Leiden: Brill.
- Finkel, C. (2007). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*. (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları. (Orijinali 2006 yılında yayımlanmıştır).
- Fleet, K. (1999). *European and Islāmic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goffman, D. (1998). *Britons in the Ottoman Empire 1642-1660*. Seattle [vd]: Univ. of Washington Press.
- Goffman, D. (1994). Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century. *New Perspectives on Turkey*. (Sayı 11, s. 135-158). İstanbul: Homer.
- Horniker, A. L. (1946). Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612. *The Journal of Modern History*. (c. 18, Sayı 4, s. 289-305). Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Hourani, A. (1968). Ottoman Reform and the Politics of Notables”, William R. Polk ve Richard L. Chambers [Haz.]. *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde (ss. 41-68). Chicago, London: Univ. of Chicago Press.
- İlgürel, M. (2001). İstimâlet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 23, s. 362-363). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. (2000). İmtiyâzât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 22, s. 245-252). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- İnalçık, H. (1971), *İmtiyâzât. EF.* (c. 3, s. 1179-1189). Leiden: Brill.
- Ivanova, S. (2003). The Empire's „own“ foreigners: Armenians and *acem tüccar* in Rumeli in the seventeenth and eighteenth centuries. Maurits H. van den Boogert ve Kate Fleet (Haz.), *The Ottoman Capitulations: Text and Context* içinde. (ss. 681-703). Roma Ist. per l'Oriente C. A. Nallino.
- Kalek, C. İmtiyâzât. (2000) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* (c. 22, s. 242-245). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kenanoğlu, M. ve Kenanoğlu, F. (2009). Osmanlı Hukukunda Konsolosluk Mahkemelerinin Yeri: İtalyan Konsolosluğu Mahkemesi Tahrir Defteri. (Sayı 7, (Bahar), s. 63-340) *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları.*
- Khadduri, M. (1969). *War and Peace in the Law of İslâm.* Baltimore, London: The Johns Hopkins Press.
- Krämer, H. ve Reinkowski, M. (2008). *Die Türkei und Europa: Eine wechselhafte Beziehungsgeschichte.* Stuttgart: Kohlhammer.
- Kuran, T. (2011) *The Long Divergence: How İslâmic Law Held Back the Middle East.* Princeton: Princeton University Press.
- Lippman, K. (1898). *Die Konsularjurisdiktion im Orient: Ihre historische Entwicklung von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart.* Leipzig: Veit.
- Menage, V. L. (1980). The English Capitulation of 1580: A Review Article. *International Journal of Middle East Studies.* (c. 12, Sayı 3, s. 373-383). Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Nebioglu, O. (1986). *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar.* Ankara: Türkiye İş Bankası,
- Ortaylı, İ. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu.* İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* (c.3) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Philliou, C. (2001). Mischief in the Old Regime: Provincial Dragomans and Social Change at the Turn of the Nineteenth Century. *New Perspectives on Turkey,* (Sayı 25, s. 103–121). İstanbul: Homer.
- Pınar, H. (2008). Kapitülasyonlar ve 19. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* (c. 9, Sayı 2, s. 135–155). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Sonyel, S. R. (1991). The Protégé System in the Ottoman Empire and its Abuses. *Belleten* (c. 55, Sayı 214, s. 675–686). Ankara: TTK.
- Schacht, J. (1960). *Ahd, EF,* (c. 1. s. 255). Leiden: Brill.
- Steengard, N. (1967). Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650. *The Scandinavian Economic History Review.* (c. 15, Sayı 1–2, s. 13–55). Abingdon: Routledge.
- Toledano, E. R. (2007). *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the İslâmic Middle East.* New Haven, Conn. [vd.]: Yale Univ. Press.
- Tulasoglu, G. (2015). *His Majesty's Consul in Saloniki: Charles Blunt (1800-1864), ein europäischer Konsul als Agent der Modernisierung in der osmanischen Provinz.* Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Umunc, H. (2011). The Dutch in the Levant: Trade and Travel in the Seventeenth Century. *Belleten,* (c. 75, Sayı 273, s. 373–386). Ankara: TTK.
- Van Den Boogert, M. H. *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Cadis, Consuls and Beraths in the 18th Century,* Brill, Leiden [vd] 2005.
- Wansbrough, J. (1971). *İmtiyâzât. EF* (c. 3, s. 1178-1179). Leiden: Brill.
- Zinkeisen, J. W. (1863). *Die Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* 7. Cilt. Gotha: Perthes.